

FERDINAND DOMELA NIEUWENHUIS
EEN ROMANTISCHE REVOLUTIONAIR

JAN WILLEM STUTJE

Ferdinand Domela
Nieuwenhuis

Een romantische revolutionair

Noordboek

OVER ■ ■ LEVEN

Over Leven is een reeks biografieën van
Uitgeverij Noordboek en het Biografie Instituut.
De reeks staat onder auspiciën van Hans Renders.

© 2019 Jan Willem Stutje en Uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp Gert Jan Slagter

Boekverzorging www.intertext.be

Druk Bariet Ten Brink, Meppel

Foto omslag Collectie F. Domela Nieuwenhuis, IISG, Amsterdam

Foto's binnenwerk IISG, Amsterdam

ISBN 978 90 5615 524 7

NUR 681

Dit boek verscheen eerder onder dezelfde titel bij Uitgeverij
Atlas Contact/Houtekiet, Amsterdam/Antwerpen, 2012.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op
enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus
234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in
deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen
die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden,
wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Noordboek.

Noordboek is onderdeel van
20 Leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

www.biografieinstituut.nl

INHOUD

Voorwoord Marcel van der Linden	9
Inleiding en verantwoording	15
Afkortingen	23
Dankwoord	25
1 Jeugdijaren	27
Een familie van predikanten	28
Amsterdam, stad van Ferdinands jeugd	29
Stil verdriet	32
Een nieuwe mama	33
Het gymnasium	36
Een egocentrische vader	39
Student aan het seminarie	40
Twijfel slaat toe	43
De dood van zijn vader	44
Het proponentsexamen, een preek met 'hoornen'	47
Gehuwd naar Harlingen	49
2 Afscheid van domineesland	51
Naar een groter sociaal besef	52
Het Witte Kruis: een oorlogskreet tegen de oorlog	54
Modern predikant, een moeilijk begin	57
Naar Beverwijk, tussen liberalen	58
Geloofstwijfel en verdriet	60
Kerk en wereld	61

	Kritisch liberaal	62
	Vroege socialisten, zelfhulp en onderlinge steun	64
	Nieuwe liefde	65
	Ketter in Den Haag	68
	Dominee op de barricade	71
	Zucht tot lijden	73
	Afscheid van de Kerk	77
3	Het evangelie der zelfbevrijding	79
	Recht voor Allen, een vooruitstrevend blad	79
	César De Paepe, vriend voor het leven	81
	Vriendschap die liefde wordt	83
	In de ban van Karl Marx	86
	Brood en rozen, strijd en gezelligheid	93
	Respect, hoon en spot	98
	Socialisten op straat, de 'gezelligheid' op de tocht	100
	De dood van Johanna Schingen-Hagen	103
	Revolutionair gewoel	106
	Eerst organiseren, dan revolutioneren	108
	Tussen fatsoen en anarchie	110
4	Ieder zag in hem de leider	115
	De koning van de luiheid	115
	Aanklacht en een schot	116
	Het Palingoproer	122
	Veroordeeld in hoger beroep	127
	Martelaar en Verlosser	130
5	Man zonder baard	135
	César De Paepe, geneesheer der armen	135
	Multatuli: 'wee er iets ontbrak aan een hemel op aarde'	137
	Domela Nieuwenhuis, recht voor vrouwen	140
	Een stenen spelonk van twee bij drie meter	144
	Oranjeterreur	146
	De koning der armen, toegejuicht en uitgejouwd	149
	Op verhaal	153
6	Het land van de vrijheid	157
	Dichter van de Friese beweging	158
	Hij komt! Wie?	161

	Grootmeester Nyenhuis, een religieuze verering	163
	Stem van het volk	164
	Met tegenzin naar de Kamer	167
	Geen walgelijker parlement dan het Nederlandsche	170
	Domela in de venen	174
	Pieter Jelles Troelstra, verdediger van de arbeiders	176
	Barsten in het beeld	180
7	Scheiding der geesten	183
	De affaire Croll	183
	Aan de voet van de Eiffeltoren	186
	Het congres in Parijs	187
	Teleurgesteld naar huis	190
	Antisemieten voor en achter de schermen	193
	D'r uit gekinkeld	199
	Crolls laatste biecht	199
	Halle, oktober 1890	202
	Het verdriet van Brussel	205
	Germanofobie	208
	Tegen de heren	209
	Tegen het parlement, de revolutie!	213
	Domela en Troelstra, werelden van verschil	216
8	Een tegenover twaalf	221
	Een moeizaam huwelijk	221
	De eerste barsten	229
	Internationale dissidente kringen	230
	Marx in Zürich	232
	Een geleidelijke ontbinding	236
	De eindzet	245
9	De weg naar het anarchisme	249
	Crisis in de uitvoering	250
	Ruim baan voor anarchisten	251
	Bom met gevolgen	253
	Van Marx naar Bakoenin	254
	Anarchie of parlement	256
	Londen, juli 1896	257
	Tegencongres	260
	Winst en verlies	265
	Moralisme, een scherp wapen	268
	Redacteur af	272

10	Anarchist zonder partij, een staking zonder leiding	275
	De nieuwe Gideon	276
	Debat met Robert Michels	277
	Kroning met doornen	282
	De dood van zijn engel	284
	Bespiegelingen	285
	Eindeloos verdriet	290
	In de slag met Troelstra	292
	1903: zó zou het beginnen	295
	Het toernooiveld	297
	Verweer zonder staking	298
	Staking op bestelling	301
	Zonder leiding	304
11	Onder non-conformisten	311
	Verafgoding	311
	Antimilitaristen bijeen	313
	't Gooi, plaats van bezieling en engagement	315
	Ascona, hoofdstad van de kleine geloven	318
	Bij Michels in Turijn	323
	Een gevaarlijke anarchist	325
	Anarchistenjacht	327
	'Willen is kunnen'	329
12	Beginselvast naar het einde	331
	Internationaal Anarchistisch Congres Amsterdam, 1907	332
	Aan de zijlijn	336
	Somber en ontgoocheld	337
	Steunfonds	341
	Tegen de oorlog	343
	Oud maar niet moedeloos	347
	Het einde	349
	Ik ga weg in vrede	350
	'Daar vlamt de Roode Baar, met Rood van Trots'	355
	Slotbeschouwing: Van God naar Bakoenin	359
	Bronnen	371
	Literatuur	375
	Personenregister	403
	Noten	413

VOORWOORD

Optimisme is de grondtoon van talloze socialistische liederen. In *Morgenrood* kleurt 'Roze gloed reeds de wolken'. Weldra gaat voor 'alle volken 't schitterend zonlicht op'. *De Internationale* belooft 'morgen [te] heersen op aard'. Zulke lyriek brengt de hoop tot uitdrukking die socialisten al meer dan anderhalve eeuw bezielt: het kapitalisme loopt op zijn laatste benen, de democratische en rechtvaardige samenleving ligt voor het grijpen.

Nu, meer dan honderd jaar nadat Henriette Roland Holst *De Internationale* in het Nederlands vertaalde, is er weinig over van dat rooskleurige toekomstbeeld. Al gaat de wereldeconomie door een diepe crisis, een overtuigend socialistisch alternatief voor het huidige bestel ontbreekt. De mogelijkheden van het kapitalisme lijken nog lang niet uitgeput. En zonder serieuze tegenmacht zal het kapitalisme ook het huidige dieptepunt overwinnen. Wie over enige werkelijkheidszin beschikt, zal zich moeten voorbereiden op nog vele tientallen jaren van hetzelfde. Ruim honderd jaar geleden schreef Rosa Luxemburg in haar *Hervorming of revolutie* dat de doodsklok voor het kapitalisme nog lang niet heeft geluid. Volgens haar was er weliswaar geen sprake meer van opkomst, maar evenmin van ondergang van het systeem.¹ Zij zal niet vermoed en nog minder gehoopt hebben dat deze diagnose ruim een eeuw later de wereldsituatie goed zou karakteriseren.

Meer dan ooit bevinden we ons in een scharniertijd: de uitdagingen waarmee we geconfronteerd worden zijn overweldigend en zouden op een catastrofe kunnen uitlopen, want onze middelen om het onheil te keren zijn nog te beperkt. We kunnen op een toekomstige fundamentele wending ten

goede anticiperen, maar we zijn gedwongen dat te doen onder uiterst weerbarstige omstandigheden. In deze omstandigheden lijkt het meer dan verstandig om een kritische blik te werpen op het verleden. Kunnen er inzichten aan worden ontleend? Zijn er ‘verloren’ tradities die wellicht als inspiratie kunnen dienen? Jan Willem Stutjes biografie van Ferdinand Domela Nieuwenhuis kan worden gelezen als een deel van die zoektocht. Domela stond aan het begin van de Nederlandse arbeidersbeweging, maar juist daarom kan hij wellicht ook als inspiratie dienen voor onze tijd, waarin diezelfde beweging in een neerwaartse spiraal terecht lijkt te zijn gekomen.

Net als in zoveel andere landen was de Nederlandse arbeidersbeweging van de jaren 1880 en 1890 een bonte verzameling van culturen, organisaties, protesten en denkbeelden. Kleine vakbonden, consumenten- en producentencoöperaties, gezelligheidsverenigingen bloeiden op. Godlozen, vrijzinnigen, spiritisten en vrijmetselaars debatteerden; parlementairen en voorstanders van directe actie lagen met elkaar overhoop. Een deel van deze rijke veelheid verenigde zich in 1881 in de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Het door de Duitse kameraden geïnspireerde programma was van grote eenvoud. De arbeidende klasse moest zichzelf bevrijden van knechtschap en kapitalistische uitzuiging, aangezien ‘alle andere klassen slechts één reactionaire massa vormen’. En daarbij konden alle ‘ten dienste staande middelen’ worden aangewend.

Domela’s vrije socialisme paste uitstekend bij deze radicale, maar weinig uitgekristalliseerde benadering. Omdat veel nog zo vloeiend was bestond er bij de achterban behoefte aan een charismatische leider die de middelpuntvliedende krachten kon bedwingen en die de weg kon wijzen. Meestal noemen we mensen charismatisch die over een duidelijke uitstraling beschikken en daardoor inspirerend werken. Maar Domela’s charisma ging verder; het beantwoordde geheel aan de omschrijving van de socioloog Max Weber die er een ‘buiten-alledaagse kwaliteit’ onder verstond, waardoor de persoon in kwestie door God gezonden lijkt dan wel begiftigd met ‘bovennatuurlijke of bovenmenselijke’ eigenschappen die hem tot een vanzelfsprekend leider maken. Zo’n ‘buiten-alledaagse kwaliteit’ is geen objectieve eigenschap van de charismatische persoonlijkheid, maar wordt hem *toegeschreven* door de aanhangers, is gefundeerd in de wisselwerking tussen leider en volgers.²

Wilhelmina Drucker, de pionierster van de Nederlandse vrouwenbeweging, verwoordde deze dynamische verhouding voortreffelijk toen zij in een terugblik schreef: ‘Men moet hebben bijgewoond het enthousiasme waarmee Domela Nieuwenhuis werd ontvangen, waar hij optrad; hebben gehoord de religieus-gedempte stemmen, waarmee over hem werd

gesproken; hebben aanschouwd het hem huldigen als den nieuwen Messias, den lossers van 's wereldds nooden, om eenigszins te kunnen begrijpen de door hem in de harten der verdrukten gewekte idolâtrie. Voor de schare [was] hij destijds niet een mensch, maar een half-god. Omringd door fanatieke, ook wel belanghebbende aanhangers, vergoed door een geëxalteerde menigte [...] of wel vervolgd door angstige tegenstanders, die daardoor eveneens zijn buitengewone macht erkenden [...] was hij, geplaatst buiten de menschheid, verheven tot een onfeilbaar wezen, wiens woorden en daden door gewone stervelingen niet mochten worden beoordeeld.³

Jan Willem Stutje laat in zijn biografie op een schitterende manier zien hoe Domela en de vroege socialistische beweging op elkaar aansloten. Domela, de romantische revolutionair, stelde de gemeenschapsidee centraal, een eenheid van de verdrukten die niet alleen op het verstand, maar minstens zozeer op de hartstocht gebaseerd was. Autonome activiteit en zelfbewustzijn dienden de grondslag van de bevrijding te zijn, spontaniteit en organisatie combinerend. Niet alleen het 'moderne' proletariaat behoorde tot Domela's doelgroep, maar ook de werklozen, de dieven, bedelaars en behoeftigen. Hij probeerde lange tijd zowel de 'fatsoenlijke partysocialisten' als de plebejische anarchisten te vriend te houden, en hen tegelijkertijd in hun blinde ijver af te remmen.

Het evenwicht waarop Domela's charismatische leiderschap steunde was breekbaar. Toen de arbeidersklasse omvangrijker werd en, na 1890, de reformisten en parlementairen rond Pieter Jelles Troelstra aan invloed wonnen, zakte de veelvormige SDB ineen en raakte Domela zijn charisma kwijt. Het nieuwe socialisme was professioneler, formeler en gematigder dan het oude. In de woorden van de historicus Hal Draper: 'het socialisme-vanonder-op' dolf het onderspit tegen het 'socialisme-vanboven-af'.⁴ Het verschil tussen beide vormen van socialisme is beslist niet absoluut; het gaat eerder om uiteenlopende mentaliteiten. Stutje laat zien dat Domela ook nu en dan tot de benadering vanboven-af neigde, bijvoorbeeld toen hij in de jaren 1880 stelde dat leiders de massa's moeten afremmen wanneer zij de revolutie te vroeg dreigen te laten gebeuren, of toen hij tijdens de grote stakingen van 1903 de zelfstandige arbeidersstrijd verzaakte. Maar al zijn de grenzen tussen de twee zielen van het socialisme vaag, verschillen bestaan wel degelijk. Het socialisme-vanonder-af kent een fundamenteel wantrouwen tegenover staat en autoriteiten en tracht daarom zijn doelen zo veel mogelijk op eigen kracht te bereiken. Het socialisme-vanboven-af daarentegen mobiliseert de achterban om invloed in en op wetgevende en andere bestuursorganen te verwerven. Zijn ambitie is het niet om in de eerste plaats de zelforganisatie te bevorderen. Het

contrast werd onder meer zichtbaar bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914. Terwijl Domela (overigens in tegenstelling tot vele andere invloedrijke anarchisten) zich tegen het militaire geweld keerde, begeleidde Troelstra zijn zoon demonstratief naar het leger.⁵

In de meeste Europese landen zijn de radicalere tendensen ontstaan als opposities tegen de gematigde hoofddelen van de ‘moderne’ sociaal-democratische beweging – partij en vakbeweging. In Nederland was het omgekeerde het geval. De oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in 1894 was een reactie op het anti-parlementarisme in de SDB; de vorming van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen in 1906 belichaamde een breuk met het Nationaal Arbeids-Secretariaat dat weigerde zich te moderniseren. Tegen deze achtergrond voelden de politieke én de economische tak van wat in de twintigste eeuw de hoofdstroom in de Nederlandse arbeidersbeweging was, vanaf het begin een sterke neiging radicalere bewegingen als ‘achterlijk’ te beschouwen. Krachtiger dan in andere landen heeft de Nederlandse sociaaldemocratie zich daarom steeds gedistantieerd van alles wat zweemt naar socialisme-vanonder-op.

De ‘moderne’ sociaaldemocratie heeft, vaak met steun van christendemocraten en soms van vrijzinnige liberalen, het Nederlandse kapitalisme in een aantal opzichten socialer gemaakt – al stonden daar veelal compromitterende maatregelen tegenover, variërend van de politionele acties in Indonesië en de ontruiming van de woon- en werkgemeenschap Nieuw-Dennendal door het kabinet-Den Uyl in 1974 tot Job Cohens Vreemdelingenwet uit het jaar 2000. De opbouw van sociale verworvenheden in één deel van de wereld gaat bovendien vrijwel steeds gepaard met de afbraak van verworvenheden in andere regio’s. Ongelijke ruil tussen Noord en Zuid heeft de welvaart in Europa en Amerika mogelijk gemaakt. En: de voortgaande wereldwijde concurrentiestrijd brengt mee dat verworvenheden nooit blijvend zijn; indien krachtig verzet ontbreekt, zullen zij worden ondermijnd zodra de omstandigheden veranderen.

De laatste decennia lijkt de invloed van de sociaaldemocratie af te nemen, en dat niet alleen in Nederland. Toch zou ik het voorbarig vinden om over een definitieve neergang te spreken. Eerder is er sprake van een structurele gedaanteverandering die de subculturele banden met de achterban vrijwel geheel heeft doorgesneden. De socialistische jeugd-, vrouwen- en cultuurorganisaties zijn verdwenen, het dagblad *Het Vrije Volk* is ten onder gegaan.⁶ Daardoor is de sociaalculturele samenhang binnen de sociaaldemocratie verzwakt, terwijl de politieke lijn zwalkende werd. Concurrenten van links en van rechts kunnen dan ook gemakkelijker dan voorheen delen van de sociaaldemocratische achterban verleiden.

De sociaaldemocratie is steeds meer veranderd in een medebeheerder van het kapitalisme zonder duidelijke identiteit. Autoritaire staats-socialistische alternatieven zijn volledig mislukt. Het lijkt erop, dat het socialisme-vanboven-af op grenzen is gestuit. Vernieuwd elan lijkt alleen mogelijk als wezenlijke elementen van het oude vrije socialisme weer tot leven worden gebracht, uiteraard aangepast aan de huidige tijd. Daarvoor is een kritische evaluatie van de oude traditie noodzakelijk, die behalve het positieve ook het negatieve onder de loep neemt. Tot de kritieke punten behoren niet alleen de principiële afwijzing van deelneming aan parlementen, maar ook de koloniale mentaliteit, het racisme, seksisme en antisemitisme die zo wijdverbreid waren. Stutje laat zonder aanzien des persoons zien dat Domela een antisemiet was, die zonder morele twijfel mee profiteerde van een Javaanse koffieplantage, en die de vrouwenbevrijding vooral met de mond beleed. Hij stond daarin niet alleen, in Nederland en ver daarbuiten kenden radicalen hetzelfde manco. Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), een der vaders van het anarchisme, noteerde: 'De jood is de vijand van de menselijke soort. Dat ras moet worden teruggezonden naar Azië, of uitgeroeid.'⁷ De Fransman rechtvaardigde ook de slavernij van 'negers' en was van mening dat vrouwen uitsluitend geschikt zijn voor het huwelijk, het moederschap en huiselijke werkzaamheden. Domela's grote tegenspeler Troelstra maakte zich eveneens schuldig aan racisme, bijvoorbeeld toen hij in 1903 in de door hem en Henri Polak geredigeerde 'Sociale Bibliotheek' een boek van de latere communist Johan Visscher opnam, waarin deze over de Zuid-Afrikaanse 'Boesman' (Bosjesman) opmerkt: 'Zoo weinig menselijks is er in dit wezen dat van de vroegste tijden de kolonist uitging niet om Boesmans te beoorlogen, doch om ze te schieten, als schadelijk wild ... Voor zoover het ras nog niet is uitgestorven, is het teruggedrongen naar de Kalehari, buiten het bereik van menselijke wezens.'⁸

Ontdaan van inhumane gedachtegoed kan het vrije socialisme van Domela en de zijnen een inspiratie vormen voor het streven naar een sociale, democratische en ecologisch duurzame samenleving. Zonder de strijd voor kleine verbeteringen te verwaarlozen, streefde Domela tegelijkertijd naar de zelfemancipatie in de ruime zin van het woord. Het ging hem niet om materiële resultaten als zodanig, maar om materiële resultaten die *tegelijkertijd* het zelfbewustzijn van de arbeidende klasse versterkten. De strijd voor verandering is tevens een strijd voor zelfverandering. Deze gedachte keert in het socialisme steeds weer terug. We vinden haar bijvoorbeeld in 1850 bij Karl Marx,⁹ en in 1970 bij de Duitse studentenleider Hans-Jürgen Krahl.¹⁰ Net zoals volgens Max Weber 'de geest' van het kapitalisme 'het product van een lang durend opvoedingsproces' is ge-

weest,¹¹ zo kan ook een socialistische samenleving slechts de uitkomst van een veelomvattend leerproces zijn.

Een dergelijk proces is om minstens drie samenhangende redenen onontbeerlijk als we een ‘autonome samenleving’ (Cornelius Castoriadis) tot stand willen brengen. Op de eerste plaats omdat alleen autonome mensen zich zullen verzetten tegen autoritaire verleidingen. Sociale onvrede mondt immers niet noodzakelijk uit in opstandigheid. Onvrede roept tegelijkertijd twee strijdige reacties op, zowel een neiging tot rebellie als een gevoel van verlatenheid en daarmee een verlangen naar de wederkomst van een almachtige redder.¹² De keuze is dus die tussen autonomie en regressie, waarbij ik zou willen opmerken, dat die regressie niet noodzakelijk een rechts-populistische of fascistische richting hoeft in te slaan, maar net zo goed tot uitdrukking kan komen in een toenemende angst van mensen, die zich alom bedreigd voelen door ziekten, terroristen en criminelen en die als antwoord daarop om meer en meer hulpverleners, adviseurs en experts roepen.¹³

Op de tweede plaats omdat een werkelijk democratische omwenteling alleen gebaseerd kan zijn op *massaparticipatie* en niet slechts op massale steun, zoals tijdens de Russische Oktoberrevolutie, die nog enige trekken van een breed gedragen staatsgreep vertoonde. Voor de pedagoog Otto Rühle stond vast dat de *afbraak van de autoriteit in de menselijke ziel* het allerbelangrijkste was, omdat deze uiteindelijk een voorwaarde was voor de afbraak van autoriteit in alle andere sferen van het leven.¹⁴

En ten slotte omdat het zelfstandig handelen en denken een onmisbare voorwaarde lijkt voor de doorbreking van het consumentisme. Een van de eersten die dit inzagen was de DDR-dissident Rudolf Bahro, die de massale overwinning op de onderworpenheid beschouwde als het enig mogelijke alternatief voor de grenzeloze expansie van de materiële behoefte. De door zo’n culturele revolutie bevorderde werkelijke ontplooiing van de menselijke individualiteit maakt het streven naar ‘de fopspeen van een vervangende bevrediging’ overbodig en maakt daarmee een herordening van de wereldeconomie mogelijk.¹⁵

Teneinde de autonomie te bevorderen zijn kleine en grote successen nodig, die laten zien hoe strijd loont. Dat de door Domela in zijn latere leven zo verguisde wetgeving daarbij een belangrijk middel is, spreekt voor zich. Het socialisme-vanonder-af zou maatgevend moeten zijn, maar heeft aanvulling van het socialisme-vanboven-af. Wellicht dat dan ooit gezegd kan worden: ‘Tot Menschheid keert terug der Menschheid erfdeel.’¹⁶

Marcel van der Linden

INLEIDING

Ferdinand Domela Nieuwenhuis was een prediker, en daar kon hij niets aan doen. Die aanleg had hij van zijn vader, die net als hij leraar was, opvoeder en verteller. Domela onthaalde zijn aanhang graag op ‘waargebeurde’ *stories*, dan was hij op zijn best: ‘Mijne hoorders! In onze jeugd...’ En dan volgde een verhaal dat bijna altijd eindigde met een lofzang op de deugd. Hij zwoer dat hij voor eerlijkheid, waarheid en goede trouw door het vuur ging, al schold ieder hem uit voor ophitser en opruier. Zijn ernstige ogen en forse, rijzige gestalte maakten zijn voorstelling dat we in een verkeerde wereld leefden onontkoombaar. Die boodschap was niet alleen bestemd voor zijn directe omgeving. Domela richtte zich tot Nederland, alles moest anders, rechtvaardiger, gelijker vooral, want: ‘De aarde behoort aan ons allen.’

De Ferdinand Domela Nieuwenhuis die deze idealen zo welsprekend uitdroeg, spookt honderd jaar later nog steeds door onze hoofden. Sommigen herinneren zich hem om zijn markante christuskop, om zijn minachting voor het koningshuis waardoor hij in de gevangenis belandde of om zijn legendarische uitvaart in 1919. Op het Amsterdamse Nassauplein achter de Haarlemmerpoort kijkt hij uit over de Spaarndammerbuurt. De beeldhouwer Johan Polet vereeuwigde hem met opgeheven vuist, symbool van onverzettelijkheid. In de jaren dertig en na de Tweede Wereldoorlog kwamen havenarbeiders uit de buurt er samen om te demonstren. Al is het socialisme in diskrediet, zelfbevrijding, het thema dat het hart van Domela’s denken vormde, verdween niet uit de aandacht. Wie al zo lang tot de verbeelding spreekt, moet veel hebben beleefd en verricht – veel hebben mee beleefd en aangericht.

Domela Nieuwenhuis behoorde tot de grondleggers van het socialisme in Nederland. Onder zijn hoede groeide de Sociaal-Democratische Bond (SDB) uit tot een landelijke politieke partij. Ze werd in het decennium van 1884-1894 de schrik van conservatief Nederland. Hij stond er borg voor dat haar ambitie verder reikte dan de dagelijkse belangenstrijd. Het socialisme moest een sociale en een culturele verlossing zijn, met minder nam hij geen genoegen. Hij maakte van de SDB een gemeenschap, een rode familie avant la lettre. Hij liet het weekblad *Recht voor Allen* verschijnen en gaf mede de stoot tot de oprichting van het Nationaal Arbeidssekretariaat (NAS), de eerste nationale overkoepeling van vakbonden. Met zijn partij, blad en vakbeweging stond hij aan de wieg van de socialistische zuil die na de Eerste Wereldoorlog onbedoeld onderdeel werd van de levensbeschouwelijke segregatie die de samenleving tot in de jaren 1960 kenmerkte.

Domela Nieuwenhuis was niet alleen de held van de SDB. Hij inspireerde een gehele politieke generatie. Domela was voor de generatie van '86, die in juli van dat jaar in Amsterdam het Palingoproer beleefde en later de stakingen in de Friese Venen, de belichaming van moed en offervaardigheid. Hij bevocht die sterrenstatus op straat, in manifestaties en demonstraties, waar niemand zich op een geërfd prestige kon beroepen. Tot op het laatst bleef hij het symbool van standvastigheid, zelfs tijdens de Eerste Wereldoorlog toen hij zich niet, zoals veel van zijn geestverwanten, aan de kant van de bourgeoisie schaarde. Duizenden en duizenden brachten hem in 1919 naar zijn laatste rustplaats.

Domela's invloed strekte zich tot ver over de landsgrenzen uit. Hij was een voorbeeld voor de oppositionele *Jungen* in de Duitse SPD en voor ongeduldige libertairen in België, Oostenrijk, Zwitserland en Frankrijk. Hij trok van leer tegen de coryfeeën van de Tweede Internationale, tegen Wilhelm Liebknecht en Edward Anseele en geselde hun parlementarisme en geloof in de staat. Het debat met P.J. Troelstra en Henri Polak weerspiegelde de strijd met deze zogenaamde staatsocialisten. Ook op een minder directe manier liet Domela sporen na. Robert Michels biechtte op dat zijn elitetheorie zonder de ontmoeting met Domela ondenkbaar was.¹⁷ Anarchistische denkers als Peter Kropotkin en Max Nettlau roemden hem om zijn bureaucratiekritiek.

Naast deze ideologische en organisatorische werkzaamheid waren er ten slotte de praktische politiek, het Kamerlidmaatschap, de propaganda en de journalistieke arbeid. Die activiteiten hadden een direct gevolg voor zijn privéleven. Niet alle levenspartners stelden zijn fanatisme op prijs, de kinderen hadden last van zijn reputatie. Een neef klaagde dat 'allen die

zijn naam droegen onder een zekere vervolging leden'.¹⁸ Domela was staatsvijand nr. 1. In België en Duitsland was hij persona non grata. Zijn naam prijkte op de lijst van tien meest gezochte anarchisten. Domela Nieuwenhuis, volgens een tijdgenoot één der invloedrijkste mannen die ons land ooit heeft gekend, werd geëerd maar ook gehaat.¹⁹

Veel is er over deze opmerkelijke figuur gepubliceerd, zoals de bibliografie van Gé Nabrink laat zien.²⁰ Jan Meyers schreef in 1993 een biografie, gevolgd door een uitvoerig portret van Bert Altena bij de in 1997 gepresenteerde familiecorrespondentie.²¹ Waarom dan toch een nieuwe biografie?

Over het portret van Altena kunnen we kort zijn. Het beperkt zich tot de plaats van Domela in de familie. De 'politieke' biografie komt alleen zijdelings aan bod – een weloverwogen keuze omdat Altena de familiecorrespondentie als bron centraal stelde. Leverde het meer kennis van Domela's persoonlijkheid op? Jazeker. Uit het tot dan toe onbekende materiaal rees een Domela op achter wiens bijna spreekwoordelijke zelfbeheersing diepe emoties schuil bleken te gaan. Bovendien ontmoeten we Domela voor het eerst in zijn milieu, in diens eigen woorden, dat van 'de geestelijke aristocratie'.²² Het is een wereld waarover Domela in zijn memoires gedeels zweeg. Altena laat ons de burgerman zien die Domela in het eigen gezinsleven was. Van de vrije liefde en ander non-conformisme moest hij weinig hebben.

De portrettist houdt terecht afstand van veel van Domela's zelftyperingen. Dat hij bijvoorbeeld het geloof verloor door persoonlijk ervaren leed, het verlies van zijn eerste en tweede echtgenote. Of dat hij al zijn geld kwijt was aan de arbeidersbeweging. Want in werkelijkheid ging een groot deel verloren aan speculatie en slecht renderende investeringen. Ook wat Domela's antisemitisme, racisme en gebrekkige mensenkennis betreft, zit Altena op het goede spoor, al werkte hij de kwesties maar mondjesmaat uit.

Minder overtuigend zijn sommige interpretaties. Anders dan Altena veronderstelt, beleefde de onzekere jongeman een verre van harmonieuze jeugd. Domela leed zo sterk onder zijn vaders dwingelandij dat hij zijn twijfel over het geloof lang verborgen hield. Misschien dat men op zichzelf Altena's rooskleurige beeld met een kritisch artikel kan rechtzetten, maar dat volstaat niet als ook het licht op de verdere biografie gebroken wordt door dat prisma. Deze inleiding is niet de plaats om diep op de kwestie in te gaan; wel kan worden gezegd dat Domela het aankweken van schuldgevoelens bij zijn zogenaamde bevoorrechte kinderen beslist

niet van een vreemde had. Licht in Domela's jeugdverleden van opgedrongen schuldbesef niet ook een antwoord op de vraag waarom Domela zich als socialist en anarchist niet gelukkig heeft kunnen voelen?²³ Het idee dat er in een ongelukkige wereld nooit rust was, bleef hem achtervolgen.

Domela's politieke biografie kreeg bij Meyers een ruimere aandacht. De rol van Domela Nieuwenhuis in het partijconflict van 1894 was tot dan toe voornamelijk geanalyseerd in antithetische termen: emotioneel en instinctief stonden tegenover wetenschappelijk en rationalistisch, utopisch tegenover realistisch, oud tegenover modern. Domela werd voor een dromer gehouden en zijn beweging voor onvolwassen. Een afwijzing die de overheersing van de sociaaldemocratische visie in de geschiedschrijving van de vroege arbeidersbeweging uitdrukte.²⁴

Domela, een hemel op aarde was een poging dat patroon te doorbreken. Meyers schreef een samenvattende biografie, een kritische beschrijving van een leven, niet het leven van een heilige of verlosser, evenmin dat van een gelijkhebber of ketter, maar op zichzelf beschouwd en aan de bronnen getoetst. Ondanks die verwetenschappelijking bleven de ordenende categorieën met termen als rechts/links, parlementair/revolutionair, vooruitstrevend/behoudend betrekking hebben op het domein van de politiek, zo niet van de politieke tactiek alleen. Het verried een beperkte interpretatie van de cultuur van de socialistische beweging, die breder is dan de 'politieke partij', aangenomen al dat de SDB een politieke partij in de moderne zin van het woord was – een stelling die in de moderne historiografie van de vroege beweging terecht wordt betwist.²⁵

Meyers' biografie stelt door het beperkte politieke kader teleur. Er is veel, soms al te sentimentele anekdotiek, en het werk schiet tekort in de analyse van de sociaal-culturele context, waardoor Domela te zeer als een geïsoleerde figuur wordt voorgesteld. De biografie leunt zwaar op Domela's *Gedenkschriften*, niet alleen in de ordening van de feiten, maar ook wat de duiding betreft. Van de familiecorrespondentie maakte Meyers maar beperkt gebruik, van de omvangrijke internationale correspondentie helemaal niet. Daardoor komen Domela's belangwekkende internationale activiteiten nauwelijks over het voetlicht. Het maakt oordelen over Domela's betekenis tot een hachelijke zaak.

Als we Meyers moeten geloven, dan was Domela al vanaf het begin een anarchist; zijn afkeer van het halve, van water in de wijn doen, lag besloten in zijn karakter.²⁶ Hiermee onderschreef de biograaf bijna letterlijk hoe Domela over zichzelf dacht: 'Niet iedereen kan anarchist zijn. Men moet er een natuur voor hebben.'²⁷ Zulk essentialisme ging voorbij aan de contradicties in zijn levensloop en aan de stormachtige ideologische wendingen die hij doormaakte.²⁸

Meyers' oordeel dat Domela het proletariaat uit doodse slaafsheid wekte, is al evenmin overtuigend.²⁹ Henriette Roland Holst en het communistische dagblad *De Tribune* beweerden dat al driekwart eeuw eerder, kort na Domela's overlijden in november 1919.³⁰ Ook toen werd dat oordeel betwist. De beweging in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw was allerminst 'doods'. Nederland kolkte in die jaren van verzet. Zelfs Marx roemde de geest van onafhankelijkheid.³¹ In een genuanceerd betoog noemde Sam de Wolff zijn vriend dan ook terecht een 'gedrevene' en geen 'drijver'.³²

Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een Romantische Revolutionair bouwt, alle kritiek ten spijt, op het werk van Altena en Meyers voort. De biografie probeert de aangestipte tekortkomingen en lacunes te overwinnen en antwoorden te vinden op nieuwe vragen. Vragen die zich in het tijdsbestek zo rond 1990, toen Meyers zijn onderzoek deed, nog niet opdrongen en die voortvloeien uit het besef dat de opkomende socialistische beweging een sociale, culturele en morele gemeenschap vormde die bijeen werd gehouden door krachtige charismatische symbolen en een romantische revolutionaire inspiratie. Domela Nieuwenhuis was er de voorbeeldige belichaming van. In dit nieuwe levensverhaal wordt getracht van die recente vooruitgang in de politieke en sociale geschiedschrijving rekening af te leggen.

Deze biografie behelst enerzijds wat in het geschiedwetenschappelijke jargon een *Umerzählung* wordt genoemd, een nieuwe duiding en kritische analyse van het grotendeels al bestaande verhaal, anderzijds biedt zij een verfijning en uitbreiding door nieuw onderzoek in de archieven van Domela Nieuwenhuis, in het bijzonder in de briefwisseling met familieleden en geestverwanten en in de uitgebreide ongepubliceerde internationale correspondentie. De laatste collectie is niet eerder voor biografisch onderzoek gebruikt. Ze biedt een schat aan informatie over Domela's optreden in de Tweede Internationale, zijn betrekking tot Marx en Engels en tot spraakmakende dissidenten als Raphael Friedeberg, Robert Michels en Errico Malatesta. Nieuw is voorts de aandacht die besteed wordt aan zijn anarchistische jaren vanaf 1897, een episode die in eerdere studies nauwelijks aan bod kwam.

Verder springt een vijftal zwaartepunten in het oog. (1) Naast Domela Nieuwenhuis' vele activiteiten gaat het om het romantisch revolutionaire perspectief, (2) voorts om het charismatische leiderschap, (3) om de cultureel politieke achtergrond van de partijscheuring in 1894 en het conflict met P.J. Troelstra, (4) om Domela's aandeel in het antisemitisme van de

vroege socialistische beweging en (5) ten slotte om zijn rol in de internationale arena.

De geschiedschrijving van de arbeidersbeweging gaat er stilzwijgend van uit dat de radicale Verlichting de belangrijkste bron was van het socialisme; dat sociale verheffing onmogelijk was zonder strijd tegen het antirationalistische obscurantisme. Naar de figuur van Domela Nieuwenhuis is meestal vanuit dit perspectief onderzoek gedaan. Domela werd echter ook aangetrokken door prekapitalistische waarden, door het verlangen de verbroken eenheid en gemeenschap te herstellen. Hij was niet alleen een rationalist, hij was ook een romantische revolutionair.³³ Daarvoor vond hij in de kerk, ongeacht of zij zich orthodox of modern noemde, maar ook in het laatnegentiende-eeuwse marxisme van de Tweede Internationale geen gehoor. Het verklaart mede zijn afscheid van theologie en sociaaldemocratie. Een verbreding van het onderzoek naar die romantische wortels werpt ook nieuw licht op Domela's charisma.

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is politieke geschiedschrijving meer dan het blootleggen van de geheimen van de (al of niet parlementaire) strategie en tactiek van politieke partijen en organisaties. 'Politieke cultuur' en 'politieke stijl' zijn de sleutelwoorden die onderzoek naar het karakter van de beweging en de aard van het leiderschap, naar hun symbolen en rituelen op gang brachten.³⁴ Domela beschikte over het vermogen de massa door een enkel beeld te pakken. Net als andere nieuwelingen op het politieke toneel zoals P.J. Troelstra voer Domela op het kompas van de emotie, ongehoord in een tijdperk waarin politiek het koele en berekenende bedrijf was van de burgerlijke liberale elite. Toch was Domela geen intuïtieve volkstribuun. Hij wist de stemming onder zijn publiek op waarde te schatten.

Er is veel voor te zeggen om de vroege, opkomende socialistische beweging als een coalitie van rivaliserende charismatische groepen te beschouwen. In deze biografie wordt getracht die gemeenschappen en Domela's charismatische leiderschap te reconstrueren. Hoe zag de verhouding tussen hem en zijn aanhang eruit? Bestond dat charisma louter uit zelfdramatisering, of dichtten zijn volgelingen hem uit een diep verlangen naar verlossing genadegaven toe? Hoe triviaal werd zijn charisma en wat betekende het formaliseren van de partijverhoudingen voor Domela's ondergang als leider en voor de zegetocht van Troelstra als pleitbezorger van de hervormingsgezinde, parlementair gerichte stroming?

Langs die weg raken we aan een aspect van het conflict met Troelstra, dat tot nu toe verwaarloosd werd. Al was Troelstra geen charismatisch leider zoals Domela, hij was niet minder charismatisch. Toch ging het